

СУРХОН ВОҲАСИДАГИ АЙРИМ ҚОВУШШОХЛИЛАР ХУСУСИДА АЙРИМ ҚАЙДЛАР

Туропов Мурод Рустамович

Сурхон давлат қўриқхонаси катта илмий ходими

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7663054>

Аннотация: Ушбу мақолада йўқолиб кетиш арафасида турган ва жуда кам ўрганилган бурама шохли тоғ эчкиси ёки морхўр ҳақида кузатиш ва таҳлиллар қисқагина баён қилинган. Мавзунинг долзарблиги шундаки, она табиатимизнинг бугунги аҳволи қониқарли даражада эмаслиги ҳаммамизга маълум ва “ҳалокат сигнали”ни биринчи бўлиб ҳайвонот дунёси чалиб беряпти. Биз бу сигнални ўз вақтида эшитиб, керакли чораларни кўксак албатта инсониятнинг умри янада узайиши айна ҳақиқатдир.

Калит сўзлар: Кўхитанг тоғ тизмасы, Сурхон давлат қўриқхонаси, Морхўр, морхўрлар шохи, гавда тузилиши, морхўрлар туёғи, популяция, ижобий тенденция, экологик муҳит, овчилик, рацион, ирсият, ўзгарувчанлик.

Бурама шохли тоғ эчкиси ёки морхўр тоғ эчкилари авлодига мансуб бўлиб, шотландиялик олим Хью Фальконери шарафига лот. *Capra falconeri* деб номланган дунёда 12 та кенжа турдан биттаси бўлган кам сонли, Ўзбекистонда табиий ҳолатда фақатгина Сурхон давлат қўриқхонасида сақланиб қолган, Халқаро ТМХИ Қизил рўйхатига киритилган[NT], йўқолиб кетиш ёқасида турган, локал кенжа турдир.

Морхўр жуфт туёқлилар (*Artiodaktula*) туркуми, кавш қайтарувчилар кенжа туркуми (*Ruminantia*), қовушшохлилар (*Bovidae*) оиласига киради.

Уни “Бухоро ёки Тожик морхўри” деб ҳам аташади. Бундай аталишига сабаб, унинг дастлаб Бухоро Амирлиги ҳудудида қайд қилинганлиги ва ушбу тоғли ҳудудларда тожик миллатининг кўпроқ яшаганлигидир. Унинг бошқа ҳайвонлардан яққол фарқли кўриниши бу уларнинг такаларидаги буралган шохларидир. Морхўр деб аталишида 2 та фараз бор бўлиб, биринчисида форсча “Мор – илон, хўр – ейиш”, яъни “илон еувчи ҳайвон” деган маънони англатади, бундан бир аср олдин Хаттон маҳаллий аҳолининг морхўрларнинг илон ейиши ва илонларни қидириб юриши, илон чаққан кишилар морхўр гўштидан еса тузалиши ва ҳатто улар ошқозонидан топилган безоар тошлар (баъзан ўтхўр ҳайвонлар қорнида айрим сабабларга кўра турли ўлчамда тошлар ҳосил бўлади) илон захрини чиқаришига ишонишини ёзиб қолдирган. 2- фаразга кўра “Мор – афғонча (пуштунча) илон, акбур - шох”, яъни илонга ўхшаш шохли ҳайвон маъносини ҳам англатади (Баъзи адабиётларда урду тилидан олинган деб ҳам айтилади).

Морхўрлар Ҳиндистоннинг шимолий-ғарбидаги тоғларида, Шарқий Покистон ва Афғонистонда, Ўзбекистон ва Туркманистонда Кўхитанг тоғларида, Тожикистоннинг жанубий-ғарби, Панж ва Вахш дарёлари оралиғидаги тоғларда тарқалган. Мазкур давлатлар аҳолиси ҳаётида морхўрларнинг маълум бир ижтимоий аҳамиятга эга бўлганлиги сабабли ҳам бу ҳайвон Покистоннинг миллий рамзи ҳисобланади. Бугунги кунда тахминан Ўзбекистон ва Туркманистонда 1000 бош, Тожикистонда 3000 бош, Покистонда ҳам 3000 бош атрофида морхўр бор бўлиб, уларнинг популяциясида ижобий томонга силжиш бор дейиш мумкин.

Ўзбекистонда фақатгина Кўҳитанг тоғ тизмаси ҳудудида учрайди. Айрим адабиётларда Боботоғда ҳам кам сонли учрайди деб қайд этилсада, бизнинг тадқиқотларимизга кўра, Боботоғ ҳудудида морхўрлар ҳозирги кунда умуман йўқ, чунки ўтган асрнинг 50-йилларида батамом қириб ташланган. (Лекин ушбу тур вакиллари яна Боботоғ ҳудудида қаттиқ назорат остида қайтадан тиклаш имконияти мавжуд.).

Мазкур тур Кўҳитанг тоғининг тошқияли, юриш қийин бўлган тошли, тошкарнизли, сийрак арчазорли ёнбағирларида денгиз сатҳидан 1500-2500 метр баландликларида, ёз фаслида унданда баландроқда яшайди (бундай шароитда яшаш уларнинг бугунги кунгача етиб келишининг асосий сабаби бўлиб, рақиблар учун таъқиб хавfli ҳисобланади). Қишда қалин қор қопламидан қочиб, пастга денгиз сатҳидан 1300-1100 метр баландликкача тушиб келади, бунинг сабаби баландда озуқа олишнинг қийинлашуви, баҳорнинг пастдан бошланиши, ўтларнинг пастликдаги кунгай жойларда ўса бошланиши каби омиллардир.

Дунё экологик муҳитидаги салбий ўзгаришлар морхўрларни ҳам четлаб ўтмаган, шу сабабли ҳам уларнинг сони кўпроқ гўшти ва камроқ антиқа шохига бўлган талаб оқибатида кескин камайиб кетган. Яқин ўтмишга назар солсак, Ўзбекистон шароитида тарихда юз берган уруш ва қурғоқчиликлар туфайли юз берган очарчилик ҳамда қаҳатчилик ўз таъсирини кўрсатган. Айниқса, II жаҳон уруши пайтидаги қаҳатчилик даврида кўриқхона ҳудудига яқин қишлоқлар аҳолиси морхўрларни аёвсиз ов қилиши натижасида Кўҳитанг ҳудудида 20-30 бош атрофида морхўрлар одам чиқиши қийин бўлган Кампиртепа бўлими Мачеллисой ҳудудида жойлашган “Кўрғон” (табиий тошқоялар билан ўралган кўрғон шаклидаги жой) да жон сақлаб қолган. Бугунги кундаги морхўрлар ўшалардан кўпайганлигини маҳаллий халқ ҳам таъкидлайди. Бундан ташқари, 1970-йилда ва 2014-йилда морхўрлар орасида тарқалган юқумли касаллик ҳам уларнинг сонига жиддий салбий таъсир кўрсатган. Лекин ҳозирда ишнинг яхши йўлга қўйилиши натижаси ўлароқ, морхўрлар сони Сурхон давлат кўриқхонасида 600 бошдан ошади ва буни ижобий тенденцияга эга ҳолат дейиш мумкин.

Морхўрларда гавда компакт, бичими жуда хушбичим ва буни такаларининг ўзлари ҳам билади ва шу туфайли ҳам кўпинча қоя устига чиқиб, “ўзига бино қўйган мағрур олифта” образида гердайиб туради. Эркаги урғочисидан йирикроқ, тана узунлиги 140-170 см, яғрин баландлиги 100 см, тирик вазни 80-120 кг атрофида бўлиб, эркин ҳолатда ўртача 10-12 йил, тутқунликда 19 йилгача яшаши қайд этилган. Уларни салобатли кўрсатадиган беағи - бу ажабтовур шохлари ҳисобланади. Шохлари 3-4 йилда бир марта спиралсимон ёки винтсимон бурама ҳосил қилади ва кўпгина дунё қайдларида ёши жуда катталарида 1,5 м гача бўлади дейилган, лекин Сурхон давлат кўриқхонаси тарихида 70 см гача, чекка қирраси бўйлаб 110-115 см гача учраши қайд этилган (Т. Холиқов “Кўҳитанг тоғларида учрайдиган ноёб қовушшохли ҳайвонларнинг экологик хусусиятлари” мақоласи). Ёши ҳам шохлари бурама сони билан ўлчанади. Уларнинг кўп овланиши бизда гўшти учун бўлса, ривожланган дунё учун шу шохлари туфайлидир.

Урғочилари калтароқ 80 см гача, вазни ҳам 40-60 кг гача, шохлари қисқа 30 см гача ва орқага қайрилган бўлади.

Тери ранги ўзгарувчан, иссиқ мавсумда қуриган ўтларнинг рангига, совуқ фаслда тоғ-тошларнинг рангига киради, оёқлари тиззасигача оқ ёки ола(халқ тилида олапойча ёки оқбилак), қорни оқ, тоғли худудлар фонида кўзга ташланиши қийинроқ, гўё маскировка қилингандек таассурот уйғотади ва жунлари калта, текис, фақат кўкрак қисми ва соқоли узун бўлади. (Ёввойи ҳайвонларда ҳимоя ранги муҳим аҳамиятга эга, хонакиларда эса аҳамиятсиз, чунки улар доимо инсон ҳимоясида яшайди. Морхўрларда усти қорамтир, ости оқимтир бўлиши уларни табиий муҳит ранги билан уйғунлаштириб, душманларидан ҳимоя қилади. Фақат бир хил рангда учраши – бу уларда белгиларнинг авлодларга мустаҳкам ўтказилиши, яъни ирсиятнинг кучлилиги ва бошқа рангдагиларининг яшаб қолиш имконияти камлиги ҳамда ареал учун энг қулай ранг танланганлигидан далолат беради. Масалан, зотдор ҳайвонларда айтайлик, хонаки эчкиларда турли ранглار ва ҳатто шохсиз (кал) эчкилар, елини жуда катталари учраши ҳамма учун табиий ҳолга айланган ҳамда буни ҳамма оддий ҳол деб қабул қилган.)

Катта такалар апрель ойи охиридан туллаб бошлайди ва шу ҳолат июль охиригача давом этади, мана шу вақт оралиғида улар оқ бўлиб кўринади ва “оқ така унвонида” юради.

Морхўрлар боши кичик ва енгил, қулоқлари ҳам нисбатан кичик ва тик, хонаки эчкиларда эса қулоқлар катта ва осилган бўлади. Қулоқлардаги бу фарқ морхўрларнинг эшитиш қобилияти жуда кучли ривожланганлигидан далолат беради. Узун шохлар ҳимоя вазифасини бажаради, ташқи ва ички душмандан ҳамда “насл қолдириш уруши”да ҳам катта аҳамиятга эга.

Бўйин мушаклари жуда кучли ривожланган, чунки бу ўлчамдаги шохларни кўтариб юриш ва ҳушёрликни йўқотмаслик талаб этилади. Қорни тортилган, дум калта, оёқлар нисбатан узун ва ниҳоятда пайлашган ҳамда эчкиларда қуйруқнинг бўлмаслиги ҳам конструкциясининг енгил, ихчам, қўзғалиш тезлигининг ошиши каби қулайликларни беради. Лекин узоққа югура олмайди, итлар билан қувиб кўрилганда ярим километрда нафаси тиқилиб йиқилгани кузатилган, бу эса уларнинг камчилиги, бу нарса тоғ-тошларда тезгина қўп югурмасдан душмандан қутулиш орқасидан пайдо бўлган бўлиши мумкин.

Морхўрлар туёғи ўзига хос тузилишга эга ҳисобланади. Чунки туёғи чеккаси қаттиқ мугуздан, ўртаси юмшоқ материалдан ташкил топган бўлиб, бу уларнинг қоя юзида бемалол юришини таъминловчи устунлик беради, яъни туёқ чети тошга маҳкам ўрнаша, ўртаси мулойим бўлганлиги боис тош юзасига тўлиқ тегиб, тош билан туёқ ўртасидаги контактнинг 100% бўлишига олиб келади ва натижада улар ҳар қандай нотекисликда ҳам бемалол тура олади.

Ирсият, ўзгарувчанлик, табиий танлаш ёввойи ҳайвонларнинг фақатгина ўзига, уларнинг ўсиши, ривожланиши, такомиллашиши ва қисқаси, шу муҳитга мослашиб, яшаб қолишига хизмат қилади. Хонаки ҳайвонларда бу ҳодисалар бошқача кечиб, сунъий танлаш ва ўзгарувчанликнинг ирсият билан қайсидир фоиздаги аралашуви оқибатида хонакилаштирилган ҳайвонлар ўзгариб, маҳсулдорлик, кўриниш ва инсоннинг бошқа қатъий талаблари аниқроғи инсон манфатлари натижасида катта

Ўзгаришлар ҳосиласи вужудга келтиради. Пировардида ёввойи ҳайвонлар асл ҳолини сақлаб қолади, лекин хонаки ҳайвонлар ўзгариб, айланиши натижасида ўзининг аждодига умуман ўхшамай қолиши ҳам кузатилади. Чунки хонаки ҳайвонлар рационига инсон томонидан кучли, бойитилган концентрат, сунъий биологик қўшимчалар, пиширилган озуқалар ва гормон ҳамда витаминларнинг қўшилиши хонакилашиш жараёнида эчки ва қўйларнинг гавдасининг йириклашиб кетиши, сут безларинг катталашуви, оёқларнинг қисқариши, оёқларда пайларнинг камайиб, мускулларнинг қўпайишиши, жунларнинг ўсиши, семиришга урғу берилганлигидан мускуллар орасига ёғ тўпланишишининг ошиб кетиши, қўйларда катта қуйруқ ҳосил бўлиши, яшашнинг осонлашуви натижасида семиришга мойилликнинг ошиши, ошқозон ҳажмининг катталашуви ва хавфнинг камайиши эвазига стресснинг камайиши натижада катта гормонал ўзгаришлар вужудга келиб, йирик, беғам, флегматик ҳайвонларнинг пайдо бўлиши юз беради. Лекин морхўрларда ирсият шунчалик кучли таъсирга эгаки, маҳаллий халқнинг тажрибасига кўра, хонаки эчкиларга морхўр така қўйилганда фақат морхўр туғилади. Хўш, морхўрлар бунга қандай эришди? Улар қандай қилиб қон қуяди ва наслни бир хил кўринишда сақлаб қолади? Буни қуйидагича изоҳлаш мумкин: урчиш мавсумида Туркманистондан энг яхши, йирик, кучли такаларнинг келиши ва улар орқали қон қуйиш ҳамда маҳаллий энг зўр такаларнинг “урушда ғолиб” бўлиб, уруғлантириши натижасидаги “қон мустаҳкамланиши”нинг юз бериши, яъни монодурагай ёки қариндошлараро чатиштириш юз беради ва шу тариқа тур ўзининг белгиларини мустаҳкам сақлаб қолади, авлодларга бекаму-кўст ўтказди, биз бу фикрларимиз билан морхўрлар мутацияга мутлақо учрамайди демоқчи эмасмиз. Масалан, ўтган асрларнинг 80-йилларида морхўрлар орасида шохсиз, кал такалар ҳам учратилган (Вандоб бўлимида шохсиз така бор деган сигналлар келиб турибди, лекин биз ҳали дуч келганимиз йўқ).

Морхўрлар подаларга бирлашиб ҳаёт кечиради. Асосан ноябрь-декабрь ойларида жуфтлашиш мавсумини ўтказиб, апрель-май ойларида болалайди (бу мавсум маълум сабабларга баъзан сурилиши ҳам мумкин). Морхўрлар серпушт ҳайвонлар бўлиб, дастлабки йилларда биттадан, кейинчалик иккитадан ва ҳатто учтадан насл беради. Бу қобилият ҳам турнинг сақланиб қолишидаги асосий хусусиятлардан биридир. Лекин 1 ёшли урғочи эчкилар, яъни тувчалар ҳеч қачон жуфтлашмайди ва туғмайди, лекин биламизки, хонаки эчкиларда тувчалар ҳам 100 % бўлмасада эрта туғилганлари 1-йилнинг ўзида насл беради. Бундан ташқари, кузатишларнинг кўпида очиқ кунларда улар жуфтлашмайди, балки ғубор кунлари, туманларда кўп қўшилади ва ҳатто боболар орасида “Морхўрлар уятчан ҳайвон, улар ҳулкар юлдузи чиққандагина қўшилади”, - деган гап узоқ йиллардан бери айтилиб юрилади.

Яна қизиқ томонларидан бири, қон сўрувчи ҳашоротлардан ўзини арча билан ҳимоя қилишидир...

Морхўрлар Сурхон давлат қўриқхонасида Кўҳитанг тоғларида ўсадиган 32 тур ўсимликлар билан озиқланиши қайд этилган (Т. Холиқов “Кўҳитанг тоғларида учрайдиган ноёб қовушшоҳли ҳайвонларнинг экологик хусусиятлари” мақоласи). Айниқса, бодом ва бодомчаларнинг барглари ва новдалари уларнинг энг севимли

емиши ҳисобланади. Баҳор серёғин келган йиллари морхўрларлар семиз, қурғоқчил йилларда нисбатан ориқ бўлиши кузатилган.

Морхўрларда мояк кичик, хонаки такаларда анчайин катта бўлади. Наслнинг сифатини таъминлашда моякнинг ўрни жуда катта, бизнинг фикримизча, морхўрларнинг кеча-кундуз ҳаракатда бўлиши қон айланишини яхшилаб, кичик мояклар ҳам уруғ сифатни кафолатлай олади, хонаки эчкиларда бу аъзоларнинг катталашуви ҳисобига бу вазифани тўлақонли бажарилишини таъминлаб беради.

Урғочи морхўрларда ўрганишлар шуни кўрсатадики, елинда сут безлари тўқимаси кам, бириктирувчи ва мушак тўқималари кучли ривожланган, хонакиларида айниқса, лактация (сут бериш) даврида сут безлари кучли ривожланган бўлади. Эркак ва урғочи морхўрлардаги юқоридаги фарқлар, яъни конструкциянинг енгил бўлиши душмандан қочиб қутулиш учун ҳам жуда аҳамиятлидир. Бундан ташқари, морхўрларда жуфтлашиш ва туғиш даври қулай мавсумга қатъий режалаштирилган, яъни емишнинг камайган куз ва қиш пайтида жуфтлашиб, ўт-ўлан кўпайган баҳор мавсумида туғади ва болаларини қийналмай вояга етказиб олади. Уй ҳайвонларининг аксарияти йилнинг ҳар қандай мавсумида инсон кўмаги остида насл қолдира олади.

Морхўрлар асрлар мобайнида ов ҳайвони сифатида қаралиб келинганлиги сабабли уларнинг гўшти ҳақида ҳам фикр юритиш ўринли деб ҳисобладик ва айрим қайдларни келтирмоқчимиз. Гўштининг сифати таҳлил қилинганда ёввойи ва хонаки, зотдор ҳайвонлар гўштини қиёслаш фойдадан холи бўлмайди. Аввало ҳайвон танаси аъзоларининг ёввойи бўладими ёки хонакилашганми барчасида яшаб қолиш учун мослашиш ва шунга хизмат қилиш ётади. Лекин гўшти ейиладиган уй ҳайвонлари қўлга ўргатилгандан буён то ҳозиргача инсоннинг онгсиз ёки онгли методологик танлаши ва чатиштириши, инсоннинг қатъий режа асосидаги талаби натижасида мутацияга учраб, эрта етилиш, мушакларнинг гистологик тузилиши ва ёғларнинг тана бўйлаб тақсимланишида катта ўзгариш содир бўлган. Бу нарса мазкур хонаки ҳайвонлар гўшлари ёввойи қариндошлариникидан мазали бўлишига олиб келган. Морхўрларда териости ёғ қатламининг хонаки эчки ва қўйларга нисбатан суслиги уларнинг гўштининг ширин бўлмаслигини белгилайди, яъни бир сўз билан айтганда, морхўрлар гўшти ширин эмас, ундан хонаки эчки ва қўйларнинг гўшти мазалироқ айниқса, ҳисори қўй зотлариники. Сурхон ҳисори қўйлари гўштининг ширинлиги уларда ёғнинг кўплиги билан тушунтирилади. Сурхон воҳасида “Эчки билан қўй тенгми?” деган бир эскилардан қолган бир ибора борки, ҳақиқатдан ҳам морхўр нима бўлганда ҳам эчки ва шу сабабли ҳам қўйнинг жойини босолмайди. Хўш, унда одамларимизнинг морхўрлар гўштига ўчлиги нимада? Буни қуйидагича изоҳлаш мумкин: ов гашти ва бепул гўшт (овчилар учун), ёввойи ва антиқа нарсаларга ўчлик (пулдорлар психологияси), асосий илмсизликлардан яна биттаси “касалликка даво” деб ейишлик (бу овчилар ва айрим “табиблар” манипуляцияси, чунки шунинг ортидан уларнинг айримлари даромад қилади) ва ҳоказо...

Хулоса қилиб айтганда, морхўрлар ҳимояга муҳтож кам сонли ҳайвонлар бўлиб, улар устида илмий изланишларни давом эттириш илмий ходимлар иши бўлса, улар сонининг кўпайишида ҳисса қўшиш ёки ҳеч бўлмаса, ҳозирги сонини барқарор ушлаб қолиш ҳар

биримизнинг вазифамиздир. Айниқса, қадимда Боботоғда ҳисобсиз юрган морхўрларни аجدодларимиз қириб ташлаган бўлса, энди биз Кўҳитангдан 50 бошини Боботоғга ўтказсак ва “индамай турсак” 20 йилда яна ўша “ҳисобсиз” мўрхўрларни кузатсак бўлади...

References:

1. Сурхон давлат қўриқхонаси табиат солномаси 2016-2022-йиллар.
2. Т. Холиқов “Кўҳитанг тоғларида учрайдиган ноёб қовушшоҳли ҳайвонларнинг экологик хусусиятлари” мақоласи.
3. Ўзбекистон Республикаси Қизил китоби. II-том. Ҳайвонлар. Тошкент 2019 йил.
4. [http: /www. khovar tj/](http://www.khovar.tj/) 17.02.2015.
5. <http://www.avesta.tj>
6. Койтендагский заповедник — статья из Географической энциклопедии.